

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82-92:82-94

DOI 10.35433/philology.1(102).2024.39-47

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА СТЕФАНА ЗИЗАНІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ XVI–XVII СТОЛІТЬ

О. З. Зінченко*

У статті досліджено невід’ємну складову української полемічної традиції XVI–XVII ст. – літературну спадщину міщансько-братського проповідника-трибуна Стефана Зизанія – брата відомого лексикографа Лаврентія Зизанія. Літературна творчість, яку вважали продовженням проповідницької діяльності, стала надзвичайно важливою перед Брестською церковною унією, коли національні та релігійні протиріччя набирали гостроти. Чутки про зраду православних єпископів та прийняття унії з Ватиканом, особливо митрополитом М. Рогозою, сприяли загостренню національних та релігійних пригнічень серед українського населення.

Як письменник-полеміст Стефан Зизаній – автор кількох книг: "Катехізису", виданого у Вільно 1595 р., "Ізложенія о православной вѣрѣ" та "Казанья св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихриствѣ і знаках его з разширением науки против ересей розных" (Вільно, 1596). "Катехізис", як і його численні проповіді, у яких виступав проти єзуїтів і православних владик, які були схильні до унії, не дійшли до нас. У творі "Казанье св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихриствѣ і знаках его з разширением науки против ересей розных" (1596) Стефан Зизаній виводить літературний образ папи-антихриста. У "Казанні..." Зизаній наводить одинадцять знаків наближення антихриста й пов’язує їх із реаліями тогочасного життя. Знаки воцаріння антихриста значною мірою збігаються з тим, що діялось у суспільному житті України кінця XVI ст. Отже, це не лише переклад твору Кирила Єрусалимського, а самостійна оригінальна праця письменника-полеміста.

У статті проаналізовано структуру, стиль та зміст "Казанья...", зроблено спробу визначити його місце та роль у формуванні літературно-релігійного образу епохи та його вплив на суспільний дискурс того часу. Аналіз цього твору в контексті сучасних реалій сприяє глибшому розумінню динаміки релігійних та культурних процесів українського суспільства.

Ключові слова: Стефан Зизаній, братства, полемічна література, Брестська унія, проповідницька діяльність, антихрист, знаки, суспільний дискурс.

* кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Національний транспортний університет, м. Київ)
felicefare@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4768-3593

LITERARY LEGACY OF STEFAN ZYZANIY IN THE UKRAINIAN POLEMICAL TRADITION OF THE 16TH–17TH CENTURIES

Zinchenko O. Z.

The paper explores an integral component of the Ukrainian polemical tradition of the 16th–17th centuries – the literary legacy of the bourgeois-fraternal preacher-tribune, Stefan Zyzaniy, brother of the renowned lexicographer Lavrentiy Zyzaniy. Literary works considered a continuation of preaching activities became exceptionally significant prior to the Brest Church Union, during a period of escalating national and religious tensions. Rumors of Orthodox bishops' betrayal and the adoption of the union with the Vatican, particularly by Metropolitan M. Rohoza, contributed to the exacerbation of national and religious oppressions among the Ukrainian population.

As a polemicist, Stefan Zyzaniy authored several books, including "Catechism," published in Vilnius in 1595, "Exposition on the Orthodox Faith," and "Sermon of St. Cyril, Patriarch of Jerusalem, on the Antichrist and His Signs with the Expansion of Doctrine against Various Heresies" (Vilnius, 1596). "Catechism," along with numerous sermons where he opposed Jesuits and Orthodox bishops inclined towards the Union, have not survived to this day. In the work "Sermon of St. Cyril, Patriarch of Jerusalem, on the Antichrist and His Signs with the Expansion of Doctrine against Various Heresies" (1596), Stefan Zyzaniy presents the literary image of the pope as the Antichrist. In this sermon, Zyzaniy lists eleven signs of the Antichrist's approach and connects them with the realities of contemporary life. The signs of the Antichrist's reign closely align with the events in Ukrainian society at the end of the 16th century. Therefore, this work is not merely a translation of Cyril of Jerusalem's work but an original and independent work by the polemicist writer.

The paper attempts to determine the place and role of "Sermon of St. Cyril, Patriarch of Jerusalem, on the Antichrist and His Signs with the Expansion of Doctrine against Various Heresies" within the literary-religious image of the era and its impact on the societal discourse of the time through an analysis of its structure, style, and content. Analyzing this work in the context of contemporary realities contributes to a deeper understanding of the dynamics of religious and cultural processes within Ukrainian society.

Keywords: Stefan Zyzaniy, brotherhoods, polemical literature, Brest Union, preaching activity, Antichrist, signs, societal discourse.

Постановка наукової проблеми.

Епоха кінця XVI – поч. XVII ст. була ознаменована появою книгодрукування, розвитком освіти, піднесенням літературної творчості. За словами П. Яременка, за своїм громадсько-культурним характером і значенням ця була доба аналогічна до західноєвропейського гуманізму та реформації [10: 39]. У літературному житті суспільства основний акцент був на дискусіях між католицькими уніатськими письменниками та українськими православними авторами. На цьому ґрунті виросла багата за формою й змістом полеміко-публіцистична література. Серед них заслуговує на увагу постать проповідника-трибуна й письменника Стефана Зизанія – автора книги "Казанье св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихриствѣ і знаках его з разширением науки против ересей розных" (1596).

З огляду на сучасну ситуацію в Україні, де релігійні та культурні дискусії є невід'ємною частиною суспільного життя, дослідження творчості Стефана Зизанія стає актуальним і важливим, допомагаючи краще зрозуміти історичні корені та динаміку сучасних релігійних конфліктів, а також вплив таких конфліктів на суспільство й політичну ситуацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці XIX–XX ст., які вивчали творчість полеміста Стефана Зизанія, провели значну роботу з віднайдення, аналізу та публікацій важливих текстів його літературної та публіцистично-проповідницької діяльності.

А. Беляновський, К. Студинський [9] проаналізували та розкрили ідейно-філософський зміст поглядів мислителя. Коротко зупинявся на розгляді постаті С. Зизанія й М. Грушевський [2]. Незважаючи на те що

ідеологія радянського часу ставила дослідникам певні рамки, вагомий внесок у вивчення творчості Стефана Зизанія зробив дослідник полемічної літератури Порфирій Яременко [10]. Як ідеолога й натхненника суспільно-політичної діяльності братств постать Зизанія розглянув Я. Ісаєвич у праці про українські братства [4]. О. Старовойт присвятив окрему монографію дослідженню формування світогляду в історичному контексті XVI ст., окресливши значення для формування ідейно-філософського потенціалу української духовності [8].

Мета цього дослідження полягає у вивченні та аналізі творчості полеміста Стефана Зизанія, зокрема його твору "Казанье св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихристі і знаках его з разширением науки против ересей розных" (1596). Основні завдання – аналіз структури, стилю та змісту твору, вивчення контексту його написання та розповсюдження, а також установлення впливу цього твору на суспільно-релігійні процеси епохи. У результаті дослідження має бути досягнуто глибоке розуміння впливу творчості Зизанія на формування релігійних уявлень та культурних процесів у XVI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1586 р. Стефан Зизаній стає учителем, а згодом і ректором Львівської братської школи, де в ті роки навчалися Мелетій Смотрицький, Памво Беринда, Захарія Копистенський і, можливо, Петро Могила [8: 20].

Про важливу роль, яку відігравав Зизаній у житті Львівського братства, може свідчити той факт, що 1591 року київський митрополит Михайло Рогоза надав йому, світській людині, право проповідувати. Але вже через декілька років, він змінив свою позицію щодо православних братчиків і в листі до віленських міщан від 16 липня 1595 року висловив засудження Зизанія, зокрема зазначивши, що той "досить во Львове кровепролитя насѣял с

своими пособниками..." [1]. Водночас він згадав події 1583 р., коли львівський католицький єпископ Ян Соліковський намагався примусити православних святкувати свята за нововведеним в Речі Посполитій григоріанським календарем, що призвело до конфлікту. 24 грудня 1583 року (за новим стилем 6 січня 1584) під час богослужіння його прихильники напали на львівські церкви Марії, святого Юра, святого Миколая та монастир святого Онуфрія [8: 15]. Православні відповіли опором, що призвело до того, що єпископ запечатав і закрити два православні храми. Отже, уже на початку 80-х років Стефан Зизаній мав значний вплив на львівських міщан, радикально настроєних проти спроби архієпископа Соліковського примусово запровадити 1583 р. новий григоріанський календар.

Згодом Стефан Зизаній переїжджає зі Львова до Вільно, де вже діяло Віленське братство, яке також приділяло значну увагу освітньо-культурній справі: мало друкарню, бібліотеку, школу.

Особливо різкого характеру набирають його проповіді тоді, коли підтвердилися чутки про підготовлювану православними владиками унію. Вплив проповідей Зизанія був такий великий, що митрополит Рогоза 16 липня 1595 року звернувся до віленських міщан зі спеціальним листом, у якому загрожував їм королівською карою за підтримку Зизанія. [1]. Виступи проти церковної верхівки Зизаній поєднував із критикою польської влади, короля [1]. Найбільш повно розкрив зміст цих проповідей Михайло Рогоза в листі до Зизанія від 10 жовтня 1595 р., у якому писав, що Зизаній "яко конь и меск послушанієм не обуздан", що він різко виступає проти "больших и нижших станов духовных". Сих времен, – звертався Рогоза до Зизанія, – явнѣ возбѣсился еси на церков ина пастыри, люд бунтуючи противно Господу Богу...противно найяснѣйшому маѣстату его

королевской милости, по сем и на нас оклеветая, пресвитеров по врьдѣх протестацѣи замышляеш, в кровопролитѣе людей ведеш, страшиш крѣпко на наше церковное правленіе, еже сему не быти митрополиту и епископом и прочим всѣм чином и крылошаном, но токмо тобѣ церквами правити, и еже кого похощеш, сему священная дѣйствовать" [1]. Намагаючись нейтралізувати вплив Зизанія на білоруське й українське населення, у січні 1596 року Михайло Рогоза скликає в Новгородку собор, на якому проклинає й відлучає від церкви Зизанія та його однодумців Василя й Герасима [1]. У відповідь на це Віленське братство виступило з різким протестом, а Зизаній ще більше посилив свою викривально-полемічну діяльність. На допомогу Рогозі прийшла польська королівська держава. 28 травня 1596 року король Сігізмунд наказав "урядам городским мѣстским и всим иншим" затримати Зизанія і кинути в тюрму, повідомивши при цьому короля особисто [1]. Почалися безперервні переслідування Зизанія та його промов, за слухання яких на міщан накладали кару в три тисячі кіп грошей. Підбурені Іпатієм Потієм та єзуїтами, уніати з сокирами напали на монастир св. Трійці, де перебував, Зизаній і примусили його тікати. Подальша доля Зизанія є невідома, лише Захарій Копистенський згадав його в своїй "Палліодії" вже як про мертвого. За іншою версією, 1600 р. Стефан загинув від рук воїнів Міхая Хороброго, який виступав проти військ коаліції Австрії, Трансільванії, Польщі [5: 133].

Поряд із проповідями живим словом Стефан Зизаній залишив свої літературні твори. Літературну діяльність розглядав як продовження проповідницької діяльності. Оскільки більшу частину творів Стефана Зизанія втрачено, зараз важко встановити весь обсяг і силу його доробку [5: 132]. Часткове відновлення його світоглядної позиції можливе завдяки матеріалам із праць його

опонентів – католицьких полемістів, а також обмеженому обсягу збереженої полемічної спадщини. Вивчення цих джерел дає змогу краще зрозуміти його думки та аргументи, а також висловлені проти нього позиції, що сприяє більш об'єктивному аналізу його ідей та внеску в полемічну літературу того часу.

1595 року він надрукував "Катехизис", щоб протиставити єзуїтській догматиці православну. Незважаючи на те що твір цей не зберігся, про його напрямки можна дізнатися зі спрямованої проти "Катехизиса" брошури Щасного-Жебровського "Кукіль, який розсіває Стефанек Зизанія", у якій Щасний-Жебровський виступає проти Зизанія за непримиренність до унії, переконує, що Стефан наважився боротися з небом і землею: "Не задовольнившись тим, ти і начальників своїх як духовних, так і світських паплюжиш. Короля, пана нашого недостойно на проповідях своїх згадуєш, митрополита лаєш, латинників проклинаєш. Русь до бунтів і до незгоди підпалюєш" [6: 29]. При цьому дорікає Зизанію низьким соціальним походженням: "від кахлів і від станка прямо на проповідницьке місце" [6: 15] та закликає знищити його фізично як небезпечного ворога [6: 30].

Тим часом серед народу ширяться чутки про зрадницькі дії православних єпископів на чолі з митрополитом М. Рогозою, які вирішили піддатися Ватикану й прийняти унію. Загострення національних та релігійних пригнічень сприяло поширенню серед українського населення оповідей про наближення антихриста та кінець світу. Під впливом протестантської літератури поширювалася ідея, що папа римський є антихристом. Після календарної реформи 1582 р. міф про папу-антихриста здобув ще більшої популярності, через слова з книги пророка Даниїла, що антихрист буде змінювати часи й дні [6: 74]. Для надання цій думці православного забарвлення Стефан Зизаній переклав із грецької мови й видав друком 1596

року "Лист Ієремії, патріарха Константинопольського наминальний до того св. Кирила патріарха Ієрусалимського о втором пришествии Христовѣ антихристе". Цілоком можливо, що цей переклад Зизаній зробив за пропозицією князя Острозького, який хотів є переконатися, наскільки правдоподібною з позиції православ'я є думка про папу-антихриста. Для успішної полеміки з уніатами Зизаній розвинув цю тему, наблизив її до життя та надав місцевого колориту. Така постановка питання була необхідною ще й у зв'язку з тим, що Іпатій Потій у своїй брошурі "Унія" 1595 року вимагав, щоб православні довели тотожність папи з антихристом. Й от із-під пера Зизанія вийшла своєрідна відповідь на вимогу Іпатія Потія – книга "Казанье св. Кирила патріарха Ієрусалимського о антихристе і знаках его з разширением науки против ересей разных" (Вільно, 1596). Цей твір вийшов друком паралельно двома мовами – церковнослов'янською й польською. Автор чітко зазначив свою позицію та погляд на суперечливі питання про календар, непомильність папи, чистилище, антихриста. Протистоячи вправному католицькому полемісту Потію, Стефан Зизаній наводить контраргументи та осмислює суспільно-релігійну ситуацію того часу крізь призму пророцтв про антихриста.

Водночас для його світогляду характерне засвоєння тогочасних західнореформаційних ідей [8: 95]. К. Студинський у дослідженні "Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віка" [9: 162–166] на підставі порівняльного аналізу вважає, що Стефан Зизаній, додатково скориставшись антипапським трактатом Зібранта Любберта "Про римського папу", що виданий латинською мовою в 1594 році, зіставив ознаки антихриста з тогочасними подіями та з тими пунктами церковних догматів, які відстоювала римська церква, і на

підставі одинадцяти ознак прийшов до висновку, що папа є антихристом. Дослідник полемічної літератури П. К. Яременко вважає таку залежність "Казанья" від трактату натягнутою й безпідставною, спираючись на те, що трактатів протестанських публіцистів у Західній Європі та Польщі було багато. Стефан міг бути ознайомлений і з книгою Зібранта Любберта, але не обов'язково вдавався за аргументацією ідеї про папу-антихриста до трактату голландського кальвініста, адже в православній і протестантській полеміці це вже була притча во язицех.

Порівняльний аналіз "Казанья..." С. Зизанія та "Слова" патріарха єрусалимського Кирила провів А. Беяновський у статті "Стефан Зизаній" 1887 року, розміщеній у "Волинських єпархіальних відомостях" № 14–15 та зауважив, що в тексті Зизанія опущено деяку інформацію, додано багато щедрих коментарів та правок із приводу тих чи тих думок святого Кирила Єрусалимського, який жив ще в епоху існування римської імперії.

Твір починається з присвяти князю К. Острозькому та звернення до "чительника". У присвяті дому князів Острозьких поряд із похвалою свідомо виставляє його хитким у вірі з наміром скріпити відданість старого князя та його нащадків православ'ю: "Богатство то ест непевно, як тиж можность и сила тривает толко до часу, здоровья также псуе хвороба, а молодости оздобу звѣтяже старость, толко побожность в православной вѣрѣ ест маетность вѣчная и несмертельная" [6: 32]. У першій частині твору С. Зизаній тлумачить "Казанье" святого Кирила на "осмый артикул вызнання вѣри, яко Христос еще прийти мает судити живых и мертвых, которого царству не будет конца". У другій частині подано детальний розбір одинадцяти ознак антихристового часу: "Яко человека старого видячи знаем, же борзо умерети мает, бо му вышли лѣта, але которого дня и години не знаем. Так же и о приходе Христовом и о скончѣню того свѣта разумѣмо, иж по

выполнѣню лѣт и знаков, которые нам дух святой през пророки и сам Христос оповѣвши, розказался пилно в тые часы стеречи" [б: 81]. Знаки воцаріння антихриста дуже збігалися з тим, що діялось у суспільному житті України кінця XVI ст. Згаданих знаків Зизаній налічує одинадцять та в кожному знаходить найбільш помітне віддзеркалення картини тогочасного життя. Отже, це не лише переклад твору Кирила Єрусалимського, а незалежна та автентична творчість письменника-полеміста. Зизаній стверджує, що про скорий прихід антихриста свідчить відступництво від православної віри світської й церковної верхівки: "не только посполитые, але и духовные згоршившись для покоры и убоства от церкви Христовы отбѣгают до гордого панством обогаченного княжати свѣта того окаянные отходят" [б: 80].

Згадавши слова святого Кирила про великі війни та стихійні лиха перед другим пришествям, коли "повстанет повѣт на повѣт и панство на панство, и будут голоды и моры и трясѣня землѣ мѣсцами", Зизаній пояснює, що йдеться не тільки про політичні війни, а й про релігійні, бо антихрист захоче люд православний "от головы Христа отвести, а под иную антихристову подбити" [б: 91].

Третій знак часів антихриста полеміст бачить у "чревоугодницькому" житті й відступництві від "старожитної" віри православних владик-відступників, які пристали до продиктованої Ватиканом церковної унії: "На то мало што потреба писати, кгдаш ся тое власно тепер дѣет, иж не только посполитые, але и духовные згоршившись, для покоры и убоства церкви Христовы отбѣгают, а до гордого и панством обогаченного княжати свѣта того (папи) окаянные доходят, яко Іюда-христопродавца от Христа убогого не для инои причины... едно для лакомства маетности отшел" [б: 95]. Його гостра критика нагадує пристрасне "Посланіє до єпископів" полеміста І. Вишенського.

Четвертим знаком Зизаній вважає ворожнечу явну й приховану, яку перед кінцем світу намагатиметься посіяти в людських серцях антихрист, щоб витравити почуття християнської любові до ближнього. При цьому полеміст закликає своїх однодумців-братчиків берегти від "перешкоди шатанської" чистоту і цілість братства, бо "то есть Богу намилшая реч жити братству вкупѣ, зашто нам обецал дати и живот вѣчный" [б: 98].

Вислови, узяті з Євангелія та інших церковних книг, полеміст Зизаній наповнює новим конкретним сенсом. Зокрема, сказані Христом до апостолів слова "Стережіться аби вас ніхто не зрадив" в устах Зизанія набувають гострого змісту, якими письменник закликає своїх сучасників до пильності в боротьбі з церковною владою. Саме в посиленні польсько-єзуїтських репресій, переслідуванні братств Зизаній побачив ознаки антихриста. Думку про папу-антихриста доводить на підставі життєвого матеріалу, тому окремі сторінки його твору насичені емоціями: "Страшат мя войны постороннии, – з піднесенням вигукує Зизаній, страшат мя отщепенства церковных, страшит мя ненависть братняя" [б: 149].

Поява книги Зизанія викликала велику настороженість із боку противників. Король Сигізмунд III в грамоті митрополиту Рогозі писав: "тые попы и казнодѣи братские, змовившись и спикнувшись з нѣкоторыми мѣщаны нашими Виленскими... немалые бунты и розрухи ... чинят... и писмом польским и руским в друк подают рѣчи новые, непристойные, которые не столько абы милость и згду межи народом хрестиянским множити и заховати мѣли, але до розрухов и невзгод и до бунтов дорогу подают и указуют"[АЗР. Т 4. К. 1851. № 94:131].

У полеміку із Зизанієм вступає Жебровський: його брошура-відповідь сповнена лайки та погроз, за підтримки польської королівської держави заявляє, що Зизаній "хоч би лопнув, а унії не перешкодить" [10: 44].

Діяльність Зизанія викликала широкий відгомін у різних суспільних колах. Упродовж двадцяти років протистояв Брестській унії 1596, викривав обличчя прихильників папи та зрадницькі наміри з-поміж вищих православних діячів.

Сухі догматичні поняття Зизаній трактує просто, без зайвої схоластики, не перевантажує своїх доведень нудними цитатами з церковних першоджерел, а майстерно за допомогою образно-порівняльного зіставлення понять вдається до конкретизації думки. Історичні факти подає як публіцист. Минуле Ватикану потрібне полемісту для того, щоб з історичного боку обґрунтувати думку про втілення антихриста в постаті римського папи, а католицьку церкву показати як царство антихриста.

Завершується твір Стефана Зизанія коротким висновком під назвою "Сумма всѣх знаков антихристовых", у якому мовою цифр автор доводить, що антихристове число 666 точно відповідає сумі числового значення слова "папѣжок", тобто є числовим виразом імені антихриста [6: 200].

Єзуїт Жебровський не забарився з відповіддю на цей твір та того ж 1596 року видає брошуру "Pewy Stephanka Zyzaniey heretyka z cerkwi ryskiej wycletego", у якій звинувачує Стефана Зизанія в еретицтві. Стефан Зизаній не зміг перешкодити Ватикану проголосити Брестську церковну унію, але з помітної ролі та популярності книги можемо судити, що це проголошення було формальним насильницьким актом. Не випадково через декілька років авторитетний унійний публіцист Іпатій Потій у "Гармонії" (Вільно, 1608 р.) писав, що "новый теолог, а старый баламут Стефанко Зизанія... так тою проклятою ересю своєю Русь поблазнил, же его книжкам баламутным лѣпшѣй, ниж евангеліи вѣрят!" [7: 180].

Публіцистичний стиль книги "Казанье св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихристѣ і знаках его з разширением науки против

ересей разных" зумовлений орієнтованістю на масового читача. У книзі відчувається стриманий тон проповідника-мораліста. С. Зизаній намагається говорити з читачем просто, щиро, відверто й максимально переконливо, що й сприяло популяризації її серед народу. У рамках форми жанру апокаліптичного повчання Зизаній добирає найдохідливіші слова, які б западали в душі людей та вчили їх остерегатися царства антихриста – католицького папства: "И еще теды упевнився сам, челове, маеш бовѣм знаки антихристовы. И не только сам един памятай тое, але и всѣм без завѣсти повѣдай. Если дѣти маеш родные, то зараз научай их. И если кого учити будеш, то напервѣй в том упевни, абы лживого не приймил як правдивого" [6: 149].

Висновки та перспективи досліджень. Аналіз творчості С. Зизанія показує, як літературні твори можуть стати інструментом для вираження та поширення певних ідей, а також впливати на суспільні думки й переконання. Такий аналіз підкреслює важливість літератури як джерела для вивчення історії та культури, а також її роль у формуванні світогляду й ідентичності суспільства.

Українська полемічно-публіцистична література кінця XVI і початку XVII століть вражає своєрідністю та багатством виразних засобів. Це не лише аргументовані трактати, а справжнє мистецтво слова, де полемісти майстерно користуються різноманітними прийомами образно-поетичної словесності. Застосовуючи цитати зі Святого письма, богословську фразеологію, блискучі риторичні фігури та прислів'я, вони вміло роблять свої твори емоційно насиченими та запам'ятовуваними. У цій літературі кожне слово, кожен образ, кожна риторична фігура мають своє значення. Вона сповнена глибокого релігійного й культурного змісту, що робить її важливим джерелом для вивчення не лише історії та релігії, але й мистецтва слова. Така література

створювала не лише аргументовані тексти, але й справжні твори мистецтва, які вражали своєю емоційною й естетичною силою. Отже, дослідження релігійної полеміки С. Зизанія в контексті суспільно-

політичних реалій сучасної України відкриває нові можливості для розуміння сучасних викликів та шляхів їх подолання крізь призму історичного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Monumenta Ucrainae Historica. Vol. I: 1075-1623 / Зібрав А. Шептицький. Український Католицький Університет в Римі. Рим, 1964. 375 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=Monumenta+Ucrainae+Historica> (дата звернення: 01.04.2024).
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: у 6 т., 9 кн., Київ: Либідь, 1993-1996. (Бібліотека "Літературні пам'ятки України"). Т. 5, кн. 2: *Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 рр.)*. упоряд. О. В. Дідух; Друк. за вид.: Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. V. Нью-Йорк, 1960. С. 205-506. Київ: Либідь, 1995. 352 с.
3. Зизаній С. Казань святого Кирила, патріарха Ієрусалимського, о антихристе и знаках его. *Ізборник* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_16.htm текст передрук. (дата звернення: 01.04.2024).
4. Ісаєвич, Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук. думка. 1966. 248 с.
5. Історія української літератури: у 12 т. / Національна академія наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Т. 2: давня література (друга половина XVI – XVIII ст.) / наук. ред. В. Сулима, М. Сулима; [автори 2-го т.: М. Сулима, М. Корпанюк, Л. Ушкалов та ін.]; заг. ред. видання В. Дончика. Київ: Наукова думка, 2014. 840 с.
6. Памятки украинско-русской мови и литературы. Monumenta linguae nesnon Litterarum ukraino-russicarum (ruthenicarum) Видає Комісія археографічна Наук. Т-ва ім. Шевченка. (Львів): 3 друк. НТШ под зарядом К. Беднарського. Т. 5: *Памятки полемического письменного периода XVI и поч. XVII в.* / видав Кирило Студинский. 1906. 384 с. URL: <https://archive.org/details/pamiatky5/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 01.04.2024).
7. Памятники полемической лит. в Западной Руси. кн. 1, РИБ, т. IV:.. СПб., 1878. 882 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/RIB_1878_4/RIB_1878_4.pdf (дата звернення: 01.04.2024).
8. Старовойт, Олександр. Стефан Зизаній. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 106 с.
9. Студинський К. Передмова. Памятки українсько-руської мови і літератури. Том 5. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pamiatky_ukrainsko-ruskoj_movy_i_literatury_/Pamiatky_polemichnoho_pysmenstva_kintsia_XVI_i_poch_XVII_v.pdf (дата звернення: 01.04.2024).
10. Яременко П. К. Стефан Зизаній – український письменник-полеміст кінця XVI ст. *Радянське літературознавство*. № 2. 1958. С. 39-54

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Monumenta Ucrainae Historica [Monuments of Ukrainian History]. Vol. I: 1075-1623 / Collected by A. Sheptytskyi. Ukrainyskyi Katolytskyi Universytet v Rymі. Rym, 1964. 375 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=Monumenta+Ucrainae+Historica> (reference date: 01.04.2024). [in Latin].

2. Hrushevskiy, M. S. (1960). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian Literature]: in 6 vol., 9 books, Kyiv : Lybid, 1993 - 1996.. - (Biblioteka "Literaturni pamiatky Ukrainy"). Vol. 5, book 2: *Kulturni i literaturni techii na Ukraini v 15–16 vv. i pershe vidrozhennia (1580–1610 rr.)*. arranged by O. V. Didukh; Printed: Hrushevskiy Mykhailo. *Istoriia ukrainskoi literatury*. T. V. New York. Pp. 205–506. Kyiv: Lybid, 1995. 352 c.). [in Ukrainian].
3. Zyzanii, S. *Kazanie sviatoho Kyryla, patriarkhy Iierusalymaskoho, o antykhrystie y znakokh eho* [Sermon of St. Cyril, Patriarch of Jerusalem, on the Antichrist and His Signs with the Expansion of Doctrine against Various Heresies]. *Izbornyk* [Online source]. Access mode: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_16.htm tekst peredruk) (reference date: 01.04.2024). [in Old Church Slavonic].
4. Isaievych, Ya. (1966). *D. Bratstva ta yikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury 16-18 st.* [Brotherhoods and Their Role in the Development of Ukrainian Culture in the 16th–18th centuries]. Kyiv: Nauk. dumka. 248 p. [in Ukrainian].
5. *Istoriia ukrainskoi literatury : u 12 t.* (2014). [History of Ukrainian Literature: in 12 vol.] / *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy*. Vol. 2: *davnia literatura (druha polovyna 16 – 18 st.)* /ed by V. Sulyma, M. Sulyma ; [authors of vol. 2: M. Sulyma, M. Korpaniuk, L. Ushkalov et al.]; ed. by V. Donchy. Kyiv: Naukova dumka. 840 p. [in Ukrainian].
6. *Pamiatky ukrainsko-russkoi movy i literatury. Monumenta linguae necnon Litterarum ukraino-russicarum (ruthenicarum)* [Monuments of Ukrainian-Russian Language and Literature. Monuments of the Ukrainian-Russian Language and Literature (Ruthenian)] / *Vydaie Komysiiia arkheohrafichna Nauk. T-va ym. Shevchenko.* (Lviv): Z druk. NTS h pod zariadom K. Bednarskoho. Vol. 5: *Pamiatky poliemycheskoho pysmennoho peryoda 16 i poch. 17 v.* / publ. by Kyrylo Studynskiy. 1906. 384 p. URL: <https://archive.org/details/pamiatky5/page/n3/mode/2up> (reference date: 01.04.2024). [in Old Ukrainian].
7. *Pamiatnyky polemycheskoi lit. v Zapadnoi Rusi* [Monuments of Polemical Literature in Western Rus]. book. 1, RYB, vol. IV:. SPb., 1878. 882 p. URL: http://history.org.ua/LiberUA/RIB_1878_4/RIB_1878_4.pdf (reference date: 01.04.2024). [in Old Church Slavonic].
8. Starovoit, Oleksandr. (1996). *Stefan Zyzanii* [Stefan Zyzaniy]. *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Lviv. 106 p. [in Ukrainian].
9. Studynskiy, K. *Peredmov. Pamiatky ukrainsko-ruskoi movy i literatury* [Monuments of Ukrainian-Russian Language and Literature]. Vol. 5. *Pam'iatky polemichnoho pysmenstva kintsia 16 i poch. 17 v.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pamiatky_ukrainsko-ruskoi_movy_i_literatury_/Pamiatky_polemichnoho_pysmenstva_kintsia_XVI_i_poch_XVII_v.pdf (reference date: 01.04.2024). [in Ukrainian].
10. Yaremenko, P. K. (1958). *Stefan Zyzanii – ukrainskyi pysmennyk-polemist kintsia 16 st.* [Stefan Zyzaniy – Ukrainian Writer-Polemicist of the late 16th century]. *Radianske literaturoznavstvo*. № 2. Pp. 39–54. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії: 01.04.2024

Схвалено до друку: 26.04.2024